

ПСИХОЛОГІЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ТА СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

І. М. Охріменко, старший викладач
кафедри юридичної психології Київського
національного університету внутрішніх
справ, кандидат юридичних наук

ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ПСИХОЛОГІЯ: ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Розглянуто загальнотеоретичні положення оперативно-розшукової психології. Наведено основні напрями реалізації теоретико-прикладних засад оперативно-розшукової психології.

Висловлено думку, що оперативно-розшукова психологія є своєрідним інструментом удосконалення діяльності працівників оперативних підрозділів, розроблення нових підходів і технологій оперативно-розшукової взаємодії.

Ключові слова: оперативно-розшукова психологія; оперативно-розшукова діяльність; психологія оперативно-розшукової діяльності; оперативно-розшукова взаємодія.

Важливою вимогою до сучасної практики оперативно-розшукової діяльності все більше стає необхідність її комплексного наукового забезпечення. Останнім часом, на фоні стрімкого проникнення в цю практику результатів багатьох фундаментальних і спеціальних прикладних досліджень, особливої уваги заслуговує насичення її сучасними досягненнями практичної психології, що в комплексі спрямовані на вдосконалення оперативно-розшукової діяльності.

Цей напрям юридичної праці, хоча і використовує певним чином загальні засади психології, але має таку специфіку структури, яка суттєво відрізняється від майже всіх психологічних структур інших видів юридичної практики. Це зумовлено тим, що йдеться про діяльність, якій властиві особливі цілі, різноманітні напрями й завдання, специфічний об'єкт і предмет, спеціальні сили, засоби і методи, а також окреме законодавче її регулювання тощо. Все це закономірно визначає необхідність впровадження власної галузевої прикладної психології, якою може бути оперативно-розшукова психологія.

Наукову пріоритетність, насамперед, можна окреслити тим, що, на жаль, більшість спеціальних досліджень у цьому напрямі ґрунтується переважно не на конкретних наукових даних відповідного психологічного характеру, а лише на власному професійному досвіді чи погляді окремих авторів. Окрім того, слід визнати, що вони спрямовані на вирішення обмеженого кола, як правило, однотипних загальнопсихологічних питань оперативно-розшукової діяльності, що охоплюють, здебільшого, лише один з її компонентів, а саме: суб'єктів [1, 2].

Використовуючи методологічні й методичні засади загальної та юридичної психології, оперативно-розшукова психологія створює можливості для системного психологічного пізнання ОРД з врахуванням специфічних психологічних чинників та закономірностей, властивих суб'єктам та об'єктам ОРД, технологічним особливостям взаємодії та діяльності загалом. Характерною особливістю оперативно-розшукової психології є також те, що психологічні закономірності та механізми трансформуються в ній як засоби практичного здійснення конкретних напрямів оперативно-розшукової діяльності. Якщо переводити це у більш прикладну площину, то основне її призначення можна окреслити використанням психологічних засобів виконання юридичних завдань.

Оперативно-розшукова психологія становить основу створення цілісної системи використання специфічних (щодо зазначеної діяльності) психологічних закономірностей, які утворюються й функціонують на рівні психіки всіх осіб, включених у процес особливих відносин, що виникають під час здійснення ОРД і продуктивно реалізуються за такими напрямками:

1) діагностування, оцінення, формування й підвищення рівня професійно-психологічної готовності кандидатів та діючого складу оперативних підрозділів ОВС і негласних працівників до успішного виконання завдань ОРД;

2) виявлення та використання у процесі здійснення ОРД індивідуально-психологічних особливостей її об'єктів;

3) пізнання та врахування під час проведення ОРД психологічних чинників й особливостей, що є органічною частиною оптимізації окремих оперативно-розшукових заходів (прийняття до уваги їх потенційної психологічної насиченості);

4) упровадження психологічного інструментарію (засобів, методів, технологій й ін.) для виконання стратегічних завдань ОРД (попередження, розкриття злочинів тощо);

5) напрацювання системи теоретико-прикладних рекомендацій у напрямі визначення шляхів удосконалення теорії та практики ОРД.

Не викликає сумніву й діалектичний зв'язок та похідність оперативно-розшукової психології саме від юридичної психології, адже аспект упровадження психологічних знань в ОРД (як і в інших видах юридичної діяльності) є предметом розгляду юридичної психології. Крім того, вони мають спільні методологічні засади, які у межах оперативно-розшукової психології набувають ознак модифікацій, пристосованих до вимог ОРД.

У будь-якій юридичній діяльності і, відповідно, її психологічному забезпеченні, основними є формальні вимоги реалізації закону, правові поняття і категорії, а не психологічні закономірності психіки і поведінки безвідносно до їх соціальної значимості. Саме тому юридична психологія, як будь-яка прикладна наука, має на меті конкретизацію та поглиблення знань щодо певного виду діяльності, у такому разі юридичної (у тому числі, оперативно-розшукової). Юридична наука і практика, користуючись психологічними знаннями, не втрачають свого юридичного змісту.

Нині в Україні юридична психологія представлена такими основними напрямками [3, с. 33–34]:

1) кримінальна психологія – психологічні закономірності формування антисуспільної спрямованості особистості, мотивів учинення злочинів; психологія формування та розвитку злочинних груп (натовпу) тощо;

2) психологія процесуальної (слідчої, судової, адвокатської та ін.) і позапроцесуальної (оперативно-розшукової, управлінської та ін.) діяльності – психологічні засади розкриття і розслідування злочинів;

3) пенітенціарна психологія – психологічні закономірності динаміки особистості під час відбування покарання, у тому числі у місцях позбавлення волі, особливості формування і функціонування мікрогруп засуджених;

4) правова психологія – психологічні аспекти правотворчості й змісту права, загальної і спеціальної превенції закону,

його впливу на формування правосвідомості (суспільної та індивідуальної) та суб'єктів правовідносин;

5) психологія юридичної праці – психологічні аспекти професійного психологічного добору, психологічного супроводження оперативно-службових заходів, психологічної підготовки фахівців для здійснення юридичної діяльності;

6) судово-психологічна експертиза та інші форми використання спеціальних психологічних знань в юрисдикційному процесі.

Зазначені напрями юридичної психології пов'язані між собою спільністю психологічного змісту соціально-правових реалій, що становлять інтегровану схему. Однак саме такий розподіл у межах сучасних напрямів юридичної психології є певним чином умовним, оскільки, наприклад, позапроцесуальна діяльність не обмежується оперативно-розшуковою та управлінською діяльністю. Разом із тим, на нашу думку, у межах другого напрямку й знаходить своє відображення оперативно-розшукова психологія. До речі, окремі сучасні науковці перспективу юридичної психології вбачають саме у розвитку галузевих професійно-психологічних її напрямів як системи психологічних методів та засобів, що спрямовані на ефективне виконання поставлених прикладних завдань (у тому числі розкриття злочинів) [4, с. 575]. Психологія ж оперативно-розшукової діяльності в ракурсі її суб'єкта (передусім, працівника оперативного підрозділу) логічно відповідає п'ятому напрямку юридичної психології як різновид психології юридичної праці.

Таким чином, можна визначити оперативно-розшукову психологію як галузь юридичної психології, що вивчає факти, закономірності і механізми людської психіки у сфері оперативно-розшукових відносин та реалізації ОРД.

Відповідно до основного спрямування наукового дослідження, безпосереднім об'єктом оперативно-розшукової психології є особистість або група осіб, які мають відповідний соціальний чи правовий статус та залучені в оперативно-розшуковий процес. Визначаючи об'єкт вивчення оперативно-розшукової психології, не слід відкидати й феномен інформаційно-комунікативної взаємодії працівника оперативного підрозділу з різними носіями оперативно-значущої інформації, яка актуалізуються у процесі реалізації оперативно-розшукових заходів.

Отже, до уваги береться особистість суб'єктів ОРД (працівники оперативних підрозділів ОВС та представники негласного апарату), особистість об'єктів ОРД (процесуально визначені категорії осіб (потерпілі, свідки, підозрювані, обвинувачені й ін.), кримінологічно окреслені категорії (законослухняні громадяни, раніше засуджені, особи, схильні до вчинення злочинів, такі, які ведуть аморальний спосіб життя, тощо), юридико-психологічні категорії осіб (злочинці різної спрямованості, члени злочинних об'єднань, інші об'єкти оперативної уваги й ін.)). Зокрема, щодо категорії суб'єктів ОРД, то окремі науковці з питань оперативно-розшукової діяльності відстоюють позицію, що їх коло не обмежується працівниками оперативних підрозділів ОВС та всіма категоріями негласних працівників, а охоплює й службових осіб, які діють гласно від імені правоохоронних органів; осіб, котрі використовують свої спеціальні пізнання для сприяння оперативним підрозділам у виявленні, вивченні і закріпленні оперативно-значущої інформації; окремих осіб, які гласно допомагають діяльності оперативних підрозділів тощо [5, с. 10–11; 6, с. 194–217]. Заслуговує на увагу категорія осіб, яка використовує свої спеціальні пізнання для сприяння у виконанні окремих завдань оперативно-розшукової діяльності. До такої групи відносимо, насамперед фахівців-психологів та наполягаємо на розширенні практики впровадження спеціальних психологічних знань в оперативно-розшуковий процес, у тому числі за рахунок створення груп психологічного супроводження та підтримки у складі оперативних підрозділів МВС України. На нашу думку, лише за таких умов вони у разі потреби можуть виступати суб'єктами оперативно-розшукової діяльності.

Предметом оперативно-розшукової психології є психологічні закономірності та механізми (технології) опосередкування поведінки особистості чи групи людей у сфері здійснення ОРД. Вони становлять собою або об'єктивні вияви психіки конкретної людини, яка є суб'єктом або об'єктом ОРД, групи людей, які становлять оперативний інтерес, або психологічний зміст обраної ними поведінки у процесі її здійснення. Крім того, як невід'ємну частину предмета оперативно-розшукової психології можна вважати суттєві, сталі, загальні, необхідні й повторювані психологічні взаємозв'язки, що актуалізуються та найбільш повно розкриваються у межах оперативно-розшукової взаємодії.

Оперативно-розшукова психологія базується на таких основних принципах, як: правомірність та гуманізм, що передбачає реалізацію психологічних заходів у суворій відповідності до норм чинного законодавства України та міжнародних документів; науковість (наукова достовірність одержаних спеціальних психологічних знань, а також коректність форм, методів та засобів їх отримання і використання); комплексність (міжгалузеве використання закономірностей та механізмів психологічної науки у відповідних сферах професійної діяльності).

Доречно, на нашу думку, буде вказати й принципи теорії та практики ОРД, адже оперативно-розшукова психологія, перебуваючи у невід'ємному взаємозв'язку з самою діяльністю, успадковує певні її теоретико-методологічні засади. Так, аналіз сучасних наукових підходів щодо системи принципів ОРД свідчить про те, що в більшості позицій вона представлена: конституційними принципами, дотримання законності, організаційно-управлінськими принципами (плановості; координації тощо), спеціальними принципами (поєднання гласних і негласних заходів в оперативно-розшуковій діяльності; конспірації; конфіденційності негласного співробітництва) й ін. [6, с. 534; 7, с. 94; 8, с. 32].

Отже, можна стверджувати, що засади оперативно-розшукової психології у поєднанні з принципами ОРД побудовані на положеннях, які мають як загальнонауковий, так і нормативно визначений (конституційний, спеціально нормативний) характер, але так чи інакше здійснюють відповідний вплив на ОРД.

Визнання особистості центральним об'єктом психології визначає потребу у залученні діяльнісного підходу під час дослідження окремих питань оперативно-розшукової взаємодії. Діяльнісний підхід в оперативно-розшуковій психології використовується, передусім, для побудови ідеальної моделі особистості, залученої в оперативно-розшукові відносини (суб'єктів та об'єктів), вивченні (діагностиці) психічних процесів та поведінкових виявів особистості, що мають місце у процесі реалізації певних засад ОРД. За таких умов він набуває характеристики спеціальної цілісної технології професійної діяльності оперативних підрозділів. Відповідно до цього розгляд (уявлення) й структурний аналіз ОРД як психологічно насиченої та конкретної предметної діяльності, безумовно, має здійснюватися через призму діяльнісного підходу.

Специфіка наукового пізнання в оперативно-розшуковій психології надає провідне значення й системному підходу. Слід наголосити, що власне системний підхід забезпечує комплексне дослідження належним методологічним інструментарієм (використання як вузькогалузевого, так і міжгалузевого), а також дозволяє системно уявляти об'єкт й предмет вивчення.

Звідси, поєднання запропонованих підходів у межах оперативно-розшукової психології вказує на головну методологічну передумову її формування – системний психологічний розгляд ОРД.

Разом із тим нині у наукових працях частіше йдеться про психологію ОРД [9, 10], а не про оперативно-розшукову психологію. Проте психологія ОРД передбачає впровадження окремих психологічних знань в оперативно-розшуковий процес та має, переважно, обслуговуючий характер, адже застосування необхідних знань у тому чи іншому виді професійної діяльності ще не складає самостійної науки. Право ж на самостійне існування мають лише ті наукові галузі, що досліджують специфічні, тільки їм притаманні закономірності. Це повною мірою стосується оперативно-розшукової психології.

Отже, оперативно-розшукова психологія окреслює закономірності впровадження психологічного інструментарію для виконання завдань ОРД, що за обсягом та змістом охоплює й використання спеціальних знань психологічного характеру. Звідси випливає, що психологія ОРД – поняття вужче за змістом, ніж оперативно-розшукова психологія.

Психологія ОРД визначає основні напрями професійно-психологічного забезпечення ОРД, а тому її можна вважати своєрідним системоутворюючим компонентом оперативно-розшукової психології. Психологічне забезпечення сприяє цілеспрямованому розкриттю здібностей людини, зростанню її професіоналізму, працездатності, збереженню здоров'я і самого життя працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ під час виконання оперативно-службових завдань.

Система психологічного забезпечення включає такі напрями:

- професійний психологічний добір;
- психологічне супроводження проходження служби;
- професійно-психологічна підготовка;

психологічна підтримка оперативно-службових заходів [11, с. 6]. Загалом же наведені напрями психологічного забезпечення визначають лише одну лінію проблематики психології ОРД – це діагностика, оптимізація та реалізація психологічних особливостей працівників оперативних підрозділів як суб'єктів ОРД.

Особливої уваги на сучасному етапі потребує психологічна підтримка оперативно-розшукової діяльності, тому у межах психології ОРД їй і надається пріоритетне значення. Проблема тика дослідження у цьому контексті більш широка, а тому включає:

подолання конфліктних ситуацій, психологічна сумісність, визначення прийомів і методів управління колективом оперативного підрозділу;

психологічні особливості реалізації окремих оперативно-розшукових заходів у напрямку розкриття злочинів;

психологічні особливості об'єктів ОРД;

психологічні особливості взаємодії працівника оперативного підрозділу з іншими учасниками професійної діяльності;

психологічні засади оперативної профілактики злочинності й ін.

Слід зазначити, що окремі аспекти наведених проблем розглядалися у ряді наукових робіт, але в теоретичному сенсі вони не вичерпані і потребують подальшого розв'язання. Практичні ж аспекти їх реалізації в ОРД представлені поодинокими публікаціями, причому присвячені цьому питанню роботи написані на базі досліджень, які проводилися в межах психології або в межах юриспруденції.

Науковцями КНУВС (Д. О. Александровим, Л. І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєвим, І. М. Охріменком, Г. О. Юхновцем й ін.) були проведені дослідження, в яких використаний комплексний підхід, тобто цілісний розгляд проблеми психологічної підтримки ОРД [11, 12]. Авторські бачення полягають у тому, що психологічна підтримка в оперативно-розшуковій діяльності може бути реалізована у таких основних формах: 1) консультація; 2) залучення штатного психолога до розробки й участі у проведенні оперативно-розшукових заходів; 3) безпосередня діяльність працівника оперативного підрозділу, який має відповідну спеціальну психологічну підготовку.

Отже, сутність та органічний взаємозв'язок усіх наведених елементів психології ОРД зумовлює їх єдність з особистістю працівника оперативного підрозділу, який при цьому уявляється як суб'єкт свідомої діяльності й відносин в оперативно-розшуковому процесі, індивід із сталою, соціально зумовленою системою психічних якостей і властивостей, що формуються й виявляються у процесі реалізації службових завдань. Обслуговуючий характер психології ОРД по суті спрощує її зміст до застосування спеціальних психологічних знань в ОРД.

Як бачимо, оперативно-розшукова психологія у поєднанні з системою психології ОРД передбачає залучення для вирішення та активного прикладного впровадження широкого кола психологічного інструментарію. Тому, крім обслуговуючого, вона має ще й технологічний характер, екстраполюючи та пристосовуючи наявні психологічні методи, засоби та технології у межах оперативно-розшукової практики.

Оперативно-розшукова психологія вивчає психічні факти, закономірності та механізми, що виникають у межах оперативно-розшукової діяльності, специфіку психологічного змісту норм права, функціонування їх інститутів тощо. Психологічна предметність оперативно-розшукової психології невід'ємна від предметності юриспруденції, вони інтегративно пов'язані між собою, визначаючи різні аспекти тих самих явищ: особистості, свідомості й діяльності. Звідси, можна стверджувати, що їй притаманні ті ж самі категорії загальнопсихологічної науки, модифіковані та пристосовані до потреб оперативно-розшукової теорії і практики.

Отже, практика попередження та розкриття злочинів, оперативної розробки осіб, підозрюваних у вчиненні тяжких злочинів, зараз неможлива без залучення психологічних підходів. Усе це у комплексі визначає доцільність подальшої розробки оперативно-розшукової психології та активного впровадження її теоретико-прикладних засад у сучасну практичну діяльність. Тільки з допомогою закономірностей та технологій психологічної науки можна розробити заходи щодо нейтралізації дії негативних чинників, зменшенню ризику помилки під час пошуку, сприймання й оцінення оперативно-значущої інформації практичними працівниками.

Список використаних джерел

1. Олексієнко С. Б. Особистісний розвиток правоохоронця в умовах оперативно-розшукової діяльності / С. Б. Олексієнко // Психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності : тези Всеукраїнської наук.-практ. конф., Київ, 28 лист. 2008 р. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 21 – 22.
2. Запорожцева Г. Є. Проблеми функціональної професійно-психологічної підготовки працівників оперативних підрозділів ОВС / Г. Є. Запорожцева, Є. Г. Запорожцев // Психологічне супроводження оперативно-розшукової діяльності: тези Всеукраїнської наук.-практ. конф., Київ, 28 лист. 2008 р. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2008. – С. 85–87.
3. Юридична психологія : підручник / [Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.] ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. – К. : КНТ, 2007. – 360 с.
4. Психология : учебник для гуманитарных вузов / [под общей ред. В. Н. Дружинина]. – СПб. : Питер, 2005. – 651 с.
5. Пардилов Р. Х. Институт оперативно-розыскных мероприятий в оперативно-розыском законодательстве (теоретический и правовой аспекты) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс, криминалистика и судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность” / Р. Х. Пардилов. – М., 2007. – 26 с.
6. Основы оперативно-розыскной деятельности : учебник / [под ред. В. Б. Рушайло]. – СПб. : Лань, 2000. – 720 с.
7. Огородник А. Характеристика принципу законності та його співвідношення з іншими принципами оперативно-розшукової діяльності / А. Огородник // Право України. – 2007. – № 7. – С. 93–98.
8. Оперативно-розыскная деятельность: учебник / [под ред. К. К. Горяинова, В. С. Овчинского, А. Ю. Шумилова]. – М. : ИНФРА-М, 2001. – 794 с.
9. Кондратьев Я. Ю. Психология ОРД як окрема галузь практичної психології / Кондратьев Я. Ю., Бараненко Б. І., Пясецький П. І. // Проблеми оперативно-розшукової діяльності й забезпечення прокурорського нагляду за її законністю: аналітичні матеріали, пропозиції наукових і практичних працівників (Міжнар. наук.-практ. конференція, Луганськ, 21–22 лютого 2000 р.). – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2003. – С. 149–164.
10. Чуфаровский Ю. В. Психология оперативно-розыскной деятельности / Ю. В. Чуфаровский. – [2-е изд., доп.]. – М. : Изд-во “МЗ-Пресс”, 2001. – 208 с.
11. Психологічне забезпечення оперативно-службової діяльності працівників міліції. Професійно-психологічна підготовка працівни-

ків оперативних підрозділів. Ч. 1: навч.-метод. посібник / [Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін.]. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – 124 с.

12. Охріменко І. М. Психологічні засади ефективності спілкування працівника оперативного підрозділу в процесі вирішення службових завдань / І. М. Охріменко // Іменем закону. Науковий вісник. – 2008. – № 1(5). – С. 20–22.